

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXII

Rédacteur

NIKOLA TASIC

Membre correspondant de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Chercheur-assistant de l'Institut
des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

De Yougoslavie: MILUTIN GARASANIN, ALOJZ BENAC,
RADOVAN SAMARDZIC, MILKA IVIC, CEDOMIR POPOV,
DRAGOSLAV ANTONIJEVIC, VESELIN ĐURETIC,
MIODRAG STOJANOVIC

De l'étranger: ANTHONY EMIL TACHIAOS (Thessalonique),
DIMITRIJE ĐORĐEVIC (Santa Barbara — Californie),
ALEKSANDAR FOL (Sofia), NIKOLAJ TOLSTOJ (Moscou)

BELGRADE

1991

Александар ФОТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ДЕФТЕРИ ФОДУЛА БЕОГРАДСКОГ ИМАРЕТА МЕХМЕД-ПАШЕ ЈАХЈАПАШИЋА

Апстракт — Аутор је превео и научно обрадио два дефтера — пописа имена људи који су свакодневно добијали фодуле (врста хлеба) у београдском имарету Мехмед-паше Јахјапашића. Дефтери садрже вредне податке за расветљавање начина функционисања овог вакуфа, чији се свестрани утицај огледао у готово свим вловима градског живота.

Ретку драгоцену грађу за проучавање историје Београда под турском влашћу представљају извори локалног порекла који су везани за свакодневни живот грађана, рад одређених установа и градских органа власти. Сидили београдских кадија, као основни извори, нису сачувани, или у бољем случају, до сада нису пронађени. Појединачни документи пак, овај огромни недостатак могу надокнадити само у извесној мери, али и они се веома тешко, готово случајно, проналазе, често скривени по разним архивским фондовима чији нас називи не би никада упутили на њих. Врло су ретки чак и у најбогатијем турском архиву, Архиву Председништва владе у Цариграду, јер је у њему, углавном, сачувана грађа централних државних институција.

Грофа Луиђија Фердинанда Марсиљија, гласовитог библиофила широких интересовања, током Великог бечког рата (1683—1699) војна служба је довела и на Балкан, где је такође прикупио разнолику књижевно-историјску грађу. Посебно су га привлачили оријентални списи. Тада је своју личну библиотеку обогатио и извесним бројем раритетних вредних докумената који су некада били у поседу београдских Турака. Ови документи су се сачували до данас захваљујући томе што је конте Марсиљи своју оставштину завештао Универзитетској

библиотеци у родној Болоњи.¹ Међу њима се, као изузетно занимљиви, истичу два дефтера издавања фодула (врста хлеба) хранљеницима београдског вакуфа Мехмед-паше Јахјапашаића.²

Мехмед-паша Јахјапашаић је био изданак гласовите ратничке породице која се својим војничким успесима, дугогодишњом управом разним санџацима и подизањем бројних задужбина нераскидиво уткала у повесницу Балкана. Управљао је смедеревским санџаком у два маха, од 1527. до 1533. и од 1536. до 1541. године. Неуобичајено дуг боравак у Београду, и то с почетка турске власти, имао је огромног утицаја на обим и величину његовог удела у формирању установа које су Београду промениле лик и претвориле га у прави оријентални шехер. Не зна се тачно када је основао свој вакуф, али то је морало бити пре његове смрти 1548. године. Као један од највећих и најбогатијих београдских вакуфа, оставио је дубоког трага у урбаној структури и свестрано обухватио готово све видове градског живота. Састојао се од џамије, текије, мусале, турбета, мектеба, медресе, имарета, каравансараја, хана, себиља, чесме и многобројних дућана и плацева. Неодвојиви саставни део задужбинске целине чинила су приградска вакуфска села Миријево, Вишњица, те Горње и Доње Сланце.³

Два дефтера фодула београдског имарета Мехмед-паше Јахјапашаића, спадају у веома ретку и значајну врсту извора, који у досадашњој историографији нису били објављивани и анализирани. Пописи хранљеника једног вакуфа нису ограничени искључиво на проучавање функционисања дотичног вакуфа; без овакве врсте докумената био би изузетно тежак сваки озбиљнији покушај сагледавања друштвене структуре једног оријенталног града. То су разлози због којих сам се одлучио да објавим ова два невелика дефтера (сваки се састоји од по две непуне стране).

Документи су дати у преводу, упоредо, да би се лакше пратили. На крају чланка приложени су и факсимили докумената.

Угластим заградама обележене су моје интервенције у преводу.

¹ Одавно се знало да је ова библиотека због оставштине грофа Марсилија права ризница разноврсне грабе за историју балканских народа. Наши истраживачи су је у више махова посећивали, међутим, изузев др Душанке Бојанић-Лукач, нису се бавили турским документима. Др Душанка Бојанић-Лукач је фотокопирала ову грабу и љубазно ми је уступила, на чему јој најсрдачније захваљујем.

² *Biblioteca Universitaria di Bologna* (даље: BUB), MS 3574/214,218.

³ На више места расути подаци о овом вакуфу, проширени новим сазнањима, обједињени су у чланку: А. Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашаића*, Зборник радова с научног скупа „Социјална структура српских насеља (XII—XVIII век)“, одржаног у Смедереву 23. и 24. XI 1990, у штампи. Такође, уп. Х. Шабановић, *Урбани развој Београда од 1521. до 1688. године*, *Годишњак града Београда*, XVII (1970) 5—40.

[стр. 1]

Дефтер:

Пописана су имена оних који свакодневно узимају велику фодулу из напредног имарета блаженопочившег и од грехова опроштеног Јахјаи гази Мехмед-паше, оснивача задужбина и творца богоугодних дела — нека му је лака земља. Написано у другој декади светог мухарема хиљаду седамдесет прве године [17—26. IX 1660].

Фодула која се даје преузвишеном муфти-ефендији,	двострука,	4
Фодула која се даје данишмендима,	"	12
Фодула која се даје ваиз-ефендији,	"	1
Фодула која се даје имаму Мехмед-ефендији,	"	4
Фодула која се даје другом имаму,	"	
Абдиефенди-заде Мехмед-ефендији,	"	4
Фодула која се даје шејху имарета	"	
Шејх-заде Ахмед-ефендији,	"	2
Фодула која се даје хатибу имарета Шит-ефендији,	"	2
Фодула која се даје мујезину Хусеин-челебији,	"	2
Фодула која се даје другом мујезину Халил-челебији,	"	3
Фодула која се даје кајим-хоши,	"	1
Фодула која се даје другом кајим-хоши,	"	1
Фодула која се даје мутевели-аги,	"	2
Фодула која се даје писару поменутог вакуфа,	"	3
Фодула која се даје цабији села Фазли-челебији,	"	1
Фодула која се даје цабији вароши,	"	1
Фодула цабије мукате,	"	1
Фодула векил-харча хаши-Ахмеда,	"	3
Билершијина фодула,	"	3
Фодула ашчије Цафера,	"	1
Фодула другог ашчије Алија,	"	1
Чуварсва фодула,	"	2
Фодула каменоресца Хасана,	"	1
Пекарева фодула,	"	2
Елекчијина фодула	"	1
Турбедарева фодула,	"	1
Фодула хоце мектеба,	"	1
Брашнарева фодула,	"	1
Фодула другог брашнара,	"	1
Субашина фодула,	"	1
Фодула другог субаше,	"	1
Фодула Ахмед-ефендијиног брата,	обична,	1
Фодула Зулфикареве сирочади,	двострука,	1
Хашимухарем-задеова фодула,	"	1
Шаарванџијина фодула,	"	1
Чистачева фодула,	"	1
Фодула хаши-Хасана, мујезина [цамије] Цин хаши-Алија,	обична,	1
Пиринџијина фодула,	двострука,	1
Фодула шејха Шејх-заде Ахмед-челебије,	обична,	1
Фодула ханџије хаши-Махмуда,	"	1
Хафиз-оглуова фодула,	двострука,	1
Фодула одребена Хинди-текији,	"	1
Фодула Мудерис-оглуове кћери,	обична,	1
Фодула слепог ножара,	"	1
Фодула кајима Хабил-ефенди[јине цамије],	"	1
Фодула мимара Хусеин-челебије,	двострука,	1
Фодула имаретског мајстора,	"	1
Осман-бегова фодула,	"	1
Кали-задеова фодула,	"	1
Фодула хафафа Бекир-челебије,	"	1

Али-ефендијина фодула,	„	1
Селим-ефендијина фодула,	„	4
Коша Бајрам-бегова фодула,	„	1

[стр. 2]

Фодула кајима намазкјаха,	[неуписано]	
Дури-задеова фодула,	авострука,	1
Фодула Абдулбаки-челебије,	„	1
Фодула талаа Арасте [чаршије],	обична,	1
Фодула шепавог андара,	„	1
Фодула хатиба намазкјаха Ибрахим-ефендије,	авострука,	1
Хасан-дедина фодула,	обична,	1
Фодула ханџије Бекир-беше,	авострука,	1
Фодула задуженог за жито,	„	1
Фодула малог писара Ибрахим челебије,	обична,	1
Фодула кујунџије Мехмед-беше,	„	1
[Фодула] Сари-писареве жене,	[неуписано]	
Хаџи-Фазлијева фодула,	[неуписано]	
Абдуселам-челебијина фодула,	авострука,	1
Шејх Хаалил-ефендијина фодула,	„	1
Шејх Ахмед-челебијина фодула,	обична,	1
Јусуф-дедина фодула,	авострука,	1
Хусам[ова фодула?],	[неуписано]	
Омербеше-оглуова фодула,	авострука,	1
Ахмед-ефендијина фодула,	[неуписано]	
Фодула мајстора за вино,	[неуписано]	
Фодула сестре Незир-ефендије,	обична,	1
Кенан-дедина фодула,	„	1
Фодула која се даје медреси,	авострука,	40
Укупно: [неуписано]		

Дефтер:

Пописана су имена особа које узимају малу фодулу; наводе се:

Фодула сестре Ахмед-ефендије,	авострука,	1
Фодула муџезина Тургут[ове џамије],	„	1
Фодула векил-харча хаџи-Ахмеда,	„	1
Фодула Софи-задеове жене,	„	1
Фодула Абдурахманове кћери,	„	1
Шејх-задеова фодула,	„	1
Фодула бојацијеве хатуне,	„	1
Брашнарева фодула,	„	1
Пекарева фодула,	„	1
Елекчијина фодула,	„	1
Фодула Абдулахове жене,	„	1
Аџем-ефенди-оглуова фодула,	„	1
Фодула Бајрам-бега [...?],	„	1
Тирова фодула,	„	1
Фодула ханџије Хасана,	„	1
Пирбул-дедина фодула,	„	1
Фодула Рахмет-ефендијине жене,	„	1
Хаџи-Алијева фодула,	„	1
Фодула капиџије Османа,	„	1
Фодула слепог хафиза,	„	1
Фатме-хатунина фодула,	„	1
Лончарева фодула,	„	1
Фодула која се даје сиромасима,	„	6

[стр. 1]

Дефтер

Ово је дефтер у коме су пописане велике фодуле:

Фодула која иде муфтији,	двострука, комада	4
Дванаесторици данишменда,	" "	12
Ваизу,	" "	1
Шејху имарета Ахмед-ефендији,	двострука,	2
Абдиефенди-заде Мехмед-ефендији,	двострука, комада	4
Други Мехмед ефендија, имам,	двострука,	4
Хатибу имарета Шит-ефендији,	" "	2
Мујезину Хусеин-челебији,	" "	2
Другом мујезину Мехмед-челебији	" "	3
Кајиму Мехмед-челебији,	" "	1
Другом кајиму,	" "	1
Мутевели-аги,	" "	2
Ибрахим челебија, писар	" "	3
Џабији села Фазли-челебији,	" "	1
Џабији вароши,	" "	1
Џабији мукате,	" "	2
Векил-харчу хаџи-Ахмеду,	" "	3
Гиљерџијина,	" "	3
Ашчије Алија,	" "	1
Другом ашчији Махмуду,	" "	1
Чуварева,	" "	2
Каменорезац Хасан,	" "	1
Пекарева,	" "	2
Фодлацијина,	" "	1
Елекчијина,	" "	1
Небиефенди-оглуова,	" "	1
Хоџе мектеба,	" "	1
Брашнарева,	" "	1
Другог брашнара,	" "	1
Субашина,	" "	1
Другог субаше,	" "	1
Ахмед-ефендијиног брата,	" "	1
Зулфикареве жене,	" "	1
Хаџимухарем-задеова,	" "	1
Шадрванџији,	" "	1
Чистачу,	" "	1
Мујезин Џин хаџи-Али[јине џамије] хаџи Хасан,	" "	1
Хафиз-оглуова,	" "	1
Хинди-текији,	" "	1
Мудерис-оглуова,	" "	1
Пиринчијина,	" "	1
Ахмедчелеби-задеова,	" "	1
Шејх-задеова,	" "	1
Ханџији хаџи-Махмуду,	" "	1
Слепом ножару,	" "	1
Кајим Хабил-ефендији[јине џамије]	" "	1
Мимару Хасану,	" "	1
Имаретском мајстору,	" "	1
Осман-бегу,	" "	1
Другом хаџи-Махмуду,	" "	1
Кади-заде,	" "	1

Хафату Бекиру,	”	1
Али-ефендији,	”	1
Коца Бајрам-бегу,	”	1
Селим-ефендији,	”	4
Кајиму намазкјаха,	”	1
Дури-заде Мехмед-ефендији,	”	1
Абдулбаки-челебији,	”	1
Араста [чаршијиног] телала,	”	1
Шепави дизаар,	”	1
Хатиб намазкјаха,	”	1
Хасан-деде [...?],	”	1
Ханџији Бекиру,	”	1
Задуженог за жито,	”	1
Малог писара,	”	1

[стр. 2]

Ово је дефтер у коме су пописане мале фодуле:

Ахмед-ефендијиној сестри,	двострука,	1
Мујезину Тургут[ове џамије],	”	1
Векил-харчу хаџи-Ахмеду,	”	1
Мустафа челебија Софи-заде,	”	1
Абдурахмановој кћери,	”	1
Шејх-задеова,	”	1
Бојацијевој хатунџи,	”	1
Мунири-заде Ахмед-ефендији,	”	1
Тајибовој сестри,	”	1
Брашнару,	”	1
У пекара,	”	1
Елекчији,	”	1
Абдулаховој жени,	”	1
Аџем-ефенди-огауу,	”	1
У Бајрам-бега [...?],	”	1
Тирова,	”	1
У ханџије Хасана,	”	1
Махмуду из медресе,	”	1
Пирбул-деде,	”	1
Рахмет-ефендијиној жени,	”	1
Хаџи-Алију,	”	1
Капиџији Осману,	”	1
[...] пекару,	”	1
Слепом хафизу,	”	1
Кадуни Фатими,	”	1
Лончару,	”	1
Хаџи Халил,	”	1
Коџаману,	”	1
Сиромасима,	”	6

Велика фодула:⁴

Мехмед-баши [...?],	комада,	1
Сари-писарева жене,	”	1
Хаџи-Фазлијева,	”	1
Абдулсалам-челебијина	двострука,	1
Дугокосог шејха,	”	1

⁴ Овај део дефтера је писан другом руком.

Шејх-Ахмедова,	„	1
Јусуф-Аедина,	„	1
Хусам-ефендијина,	„	1
Омербаша-оглу,	„	2
Ахмед ефендија,	„	1
Мајстор за вино,	„	1
Незир-ефендијине сестре	„	1
У медреси,	обичан хлеб,	1 ⁸
У Кенана,	двострука,	40
	обичан хлеб,	1 ⁸

*

Први дефтер је био састављен између 17. и 26. новембра 1660. године. Други дефтер није датиран, међутим, с обзиром на велики број истих имена у оба дефтера, логично је претпоставити да је хронолошки веома близак првом дефтеру. Посебно је интересантно да је први дефтер био писан управо у време када је Београд обишао, разгледао и описао надахнути турски путописац Евлија челебија (1660).⁷ На тај начин пружио се ретка прилика да се провери поузданост овог неупоредиво најзначајнијег, мада због претеривања више пута сумњиченог и оспораваног извора за XVII век.

Како је назначено у првом дефтеру, а и из другог је то очигледно, фодула се узимала у имарету Мехмед-паше Јахја-пашаџа. Према Евлијином сведочењу, у Београду је у то време радио само овај имарет. Друга јавна кухиња, Бајрам-бегова задужбина, била је затворена (из непознатих разлога).⁸ Ово Евлијино запажање представљало је до сада једини изворни податак о Мехмед-пашиним имаретима. Његов имарет је био толико познат да је веома рано цео вакуф био прозван „Имаретским вакуфом“. И сама махала, вакуфска села, као и поједини објекти вакуфа, били су познати под тим именом (Имарет махала, имаретска села, Имарет џамија, Имарет хан).⁹ Налазио се у оквиру комплекса вакуфских зграда, око којих се издвојила Имарет махала, на простору који данас оивичавају Душанова, Дубровачка, Скендербегова и Книћанинова улица.¹⁰

Дефтери садрже имена људи који су овако дневно добијали фодулу у имарету. Они су представљали посебан слој градског становништва, *муртезику* (храњенике), који су на различите начине били везани за вакуф и живели на његов рачун.¹¹

⁸ Додато трећом руком.

⁹ Исто.

⁷ Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Nazim Šabanović, Sarajevo 1967, 71—94.

⁸ Исто, 90.

⁹ Исто, 84—85, 87—88; BUB, MS 3574/45, 76, 157.

¹⁰ Шабановић, *Урбани*, 15.

¹¹ *Mürtezika* < од ар. *rizk*, дневна храна, изаржавање, животне потрепштине (обезбеђене од Бога). О овом друштвеном слоју писао је проф. др Мустафа Акадг. Дефинисао га је као нераднички, паразитски

Већина су били службеници вакуфа, међутим, у муртезику су се убрајали и полазници медресе, необезбеђене породице покојних службеника, или оних који су на неки начин задужили вакуф, као и фукара, тј. градска сиротиња.

Службеници су од вакуфа добијали и плате и оброке, а остали, већином, само оброке. У дефтерима су, на жалост, наведени само број и величина фодула. Фодула (или фодла) је врста малог пљоснатог хлеба чија је тежина одређена вакуфнамом. Најчешће је износила 100 дирхема (320 грама).¹² Израз *фодула* је имао и шире значење: користио се као синоним за пуно дневно следовање службеника. У овом случају радило се искључиво о хлебу, што јасно потврђује други дефтер у коме је уместо израза *фодула*, на појединим местима употребљен израз *етмек* (хлеб).

У имарету Мехмед-паше Јахјапашаића припремане су фодуле различите величине: *велике* и *мале*, с тим што су се обе врсте давале у виду *двоструке* (*çift fodula*) или *обичне* фодуле, од једне мере (*tek*). Величину и број фодула које су следовале сваком службенику и осталим хранјеницима одредио је задужбинар према својој жељи. Највећа следовања имали су мудерис (муфтија) и оба имама: по четири велике двоструке фодуле дневно.¹³ Већина је примала по једну велику или малу двоструку фодулу.

Дефтери показују да се средином XVII века у имарету Мехмед-паше Јахјапашаића дневно пекло приближно 180 фодула различите величине.

Фодула	велика двострука	обична	неуписана следовања	мала двострука	укупно
Први дефтер	130	15	6	28	179
Други дефтер	155	2	/	34	191

Види се да количина фодула није иста у оба дефтера. Број и количина фодула морали су бити идентични у оним

слој, који је обезбеђивао себи издржавање бринући се једино о духовним стварима (М. Akdag, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi, 1453—1559*, с. II, Анкара 1971, 101—103). Међутим, чак и ако се гледа само из угла развоја градске привреде, како је то урадио М. Акдаг, његово становиште није довољно прецизно. Виши слојеви муртезику су итекако учествовали у привредном животу (уп. Н. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City, 1600—1700*, The Hebrew Univ, Jerusalem 1988, 166—167; А. Фотић, нав. дело).

¹² Ö. L. Barkan, *Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları, Belgeler*, I, 2 (Temmuz 1964) 245, 247. Уп. такође и вакуфнаму газии Хусрев-беге из 1531 (*Vakufname iz Bosne i Hercegovine, XV i XVI vijek*, Sarajevo 1985, 56).

¹³ У оба дефтера, с истом количином, уписан је и извесни Селим ефендија, особа чија се функција не може утврдити.

случајевима у којима је то било прописано вакуфнамом. Све остало је представљало вишак, до кога је могло доћи услед пада цена житгу, из ванредних прихода вакуфа, повећаног броја посетилаца итд, а чија се деоба такође вршила према упутствима вакуфнаме, или је била у надлежности мутевелије.¹⁴

У имарету се није пекао хлеб само за муртезику него и за госте каравансараја. Ти подаци вероватно нису били уписани у дефтере зато што се количина фодула мењала у зависности од броја гостију. Према резултатима турског историчара О. Л. Баркана, проценат хлеба који се издвајао за службенике једренског вакуфа Бајазита II износио је свега 24% од укупне количине припремљеног хлеба. Све остало се делило гостима и сиромасима.¹⁵ Вакуф Мехмед-паше Јахјапашинића је био другачијет типа и није имао таквих могућности. Дефтери казују да је његов имарет свакодневно делио београдској сиротињи само 6 великих двоструких фодула. То је изненађујуће мали број који за сада није могуће објаснити.

Следовања вакуфске муртезике нису се састојала само од фодула. Они су добијали комплетне оброке, у обиму и врсти коју је одредио вакиф. Седамдесетих година XVI века трошкови за храну и друге кухињске потрепштине износили су 66 000 акчи годишње, или приближно 43% од укупних расхода.¹⁶ Имарет је чинио највишу ставку у расходима Мехмед-пашиног вакуфа.

На основу дефтера фодула није могуће утврдити прецизан списак свих службеника Имаретског вакуфа. То би омогућила само вакуфнама, која до сада није пронађена. У дефтере су у великом броју случајева унета задужења, са или без имена особа. Потпуну идентификацију дужности отежавају она места на којима је писар убележио само имена. Дефтери показују да је око 150 људи добијало следовања у имарету. Од тог броја, око стотину је било само службеника (ако се у особе са задужењима укључе и софте), што је овај вакуф сврставало међу веома велике и значајне задужбине на Балкану. У нашим крајевима, то је била највиша категорија, у којој су се налазила Гази Хусрев-бегов вакуф у Сарајеву, Јахја-пашин, Иса-бегов и Исхак-бегов у Скопљу и још свега неколико вакуфа. Није заостајао ни за многим царским вакуфима.¹⁷

Дефтери говоре о следећим службеницима: мутевели-ага, мударис (муфтија), два имама, хатиб, ваиз, два мујезина, два

¹⁴ Уп. вакуфнаму Бејван-хеџаје из 1554, вакуфнаму Гази Хусрев-бега из 1531 (*Vakufname*, 56—57, 90) и Исхак-бега из 1445 (Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, Београд 1940, 21).

¹⁵ Баркан, *Edirne*, 250.

¹⁶ Ишнал дефтер Смедеревског санџака из 1572 (Wien, Nationalbibliothek, MXT 158, 24—25).

¹⁷ Мислим на вакуфе који су се састојали од објеката исте или сличне намене: вакуф Бајазита II у Једрену имао је 95 службеника, Орханов у Бурси 165, итд. (Баркан, *Edirne*, 250; Gerber, *Economy*, 25).

кајима, шејх имарета, писар, мали писар, цабија вароши, цабија села, цабија муката, турбедар, хоца мектеба, хатиб мусале, кајим мусале, већил-харџ, ћилерчија, два кувара, пекар, фодлација, елекчија, два брашњара, лице задужено за жито, пиринчија, двојица ханџија, капиџија, стражар, шадрванџија, чи-стач, каменорезац, мимар, имаретски мајстор, мајстор за вино, дванаест данишменџа и четрдесет софта.¹⁸

Поред дужности које се могу утврдити према дефтерима, у различитим изворима помињу се још неке службе: *халифа* у мектебу, *чувар темесућа* (ту дужност је могао уједно да врши и писар) и неколико *џузхана* (а могло их је бити и тридесетак).¹⁹ У појединим случајевима једно лице је могло да обавља и две дужности. То се нарочито односило на службу *џузхана* (који су за душу вакифа свакодневно читали изабране џузове из Курана). Ову службу су допунски обављали имамаи, хатиб, мујезини и друга улема из вакуфа.

Постојале су и службе које познати извори не помињу, мада су морале бити заступљене у вакуфу ове величине и структуре: *сер-махфил*, *ноктација*, неколико *деврхана*, *мусебих*, *кари-и ашере*, *муид* и други.

Пада у очи да на списковима нема мутевелије Мехмед-пашиног вакуфа. Помиње се мутевели-ага, и то тек на дванаестом месту, са следовањем од само две велике двоструке фодуле дневно. По свему судећи, мутевели-ага из дефтера фодула није ништа друго до кајмакам, или већил мутевелије. Прави мутевелије, који су бар до краја XVII века били директни потомци Мехмед-паше Јахјапашећа, углавном нису боравили у Београду. Како сведочи један арз из 1686. године, живели су у „другим земљама“, па су зато постављали своје опуномоћенике. Ову дужност су давали у закуп (*iltizâm ile*) не би ли их обавезали и мотивисали да активно учествују у остваривању вакуфских прихода.²⁰ Право мутевелија да себи постављају заменике било је опште место у великом броју вакуфнама. Такав је био случај и с вакуфнамом Мехмед-пашиног оца Јахја-паше. Ово право се губило ако би дужност мутевелије прешла с мушких потомака вакифа на децу његовог женског порода или децу његових ослобођених робова.²¹ Исто право и услов највероватније су постојали и у вакуфнама Мехмед-паше Јахјапашећа.

¹⁸ Исти списак приложио сам и на другом месту (Фотић, *нав. дело*).

¹⁹ Istanbul Başbakanlık Arşivi (даље: BBA), *Cevdet, Evkaf*, 3751, 4555, 6445, 13616, 29889, 31881, 33344; BBA, *İbn ül-Emin, Ensab*, 262; BBA, *İbn ül-Emin, Evkaf*, 4292, 4664; BBA, *Alî Emiri, IV Mehmed*, 3781, 4113, 4115—4118, 4207.

²⁰ BBA, *Alî Emiri, IV Mehmed*, 4187.

²¹ Елезовић, *Турски споменици*, 486.

Не зна се тачно ко је био мутевелија у време када су писани дефтери, 1660. године. То су могли бити Мехмед-пашини потомци Абдулбаки или Ахмед.²² Потомци, Ахмед Паша-заде, помиње се први пут 1673—74. године.²³ Хронолошки најближи познати кајмакам мутевелије био је извесни Ахмед-ага, потписан на једној тапији из 1663. године.²⁴ Тако би се могло објаснити откуда у дефтерима израз *мутевели-ага*.

На првом месту у оба дефтера налази се београдски муфтија, по свом положају једна од најутицајнијих и најпоштованијих личности у Београду. Право на издавање фетви, готово редовно, добијали су сви мудериси Мехмед-пашине медресе.²⁵ После мула, београдске муфтије су били највиши припадници градске уleme, што је и те како утицало на изузетан углед вакуфа Мехмед-паше Јахјапашаћа. Мехмед-пашина медреса је због свог ранга и због знаменитих мудериса који су њој предавали била надалеко чувена. У европском делу Османског Царства постојало је свега неколико медреса у рангу од 50 акчи, а то је био највиши ранг који је могла добити једна медреса ван Истанбула коју није основао припадник династије Османовића. Многи мудериси Мехмед-пашине медресе били су знаменити османски књижевници, учењаци и тумачи Курана (Мунири ефендија, Фазил Муфетиш Сулејман, и др). У дефтерима није наведено име муфтије. Од 1656. године за мудериса и муфтију постављен је Капудан-заде Тимур ефендија у рангу *сахна*. Следеће године унапређен је у почетни ранг *сулејманије*, с платом од 60 акчи дневно.²⁶ Са сигурношћу се може рећи да је он и 1660. године био на истим функцијама јер га је у то време, као једног од београдских угледника, поменуо Евлија челебија у свом путопису.²⁷

Евлија челебија је на посебном месту истакао и сарај муфти-ефендије, сврставши га међу најпознатије великашке сараје.²⁸ Овај сарај је уцртан и на Гумповом плану Београда из 1688. године, с објашњењем: „стан првог муфтије“.²⁹

Како сведоче дефтери, у медреси је 1660. године учило 40 софта и 12 данишменда. Посебно се не помиње муид, али ту дужност је могао да обавља и неко од данишменда. Данишменди су поред obroка добијали и плату. Током друге половине XVI века, годишњи трошкови вакуфа за плате мудерису

²² Према редоследу наведеном у веома општењеном арзу из априла 1691 (BBA, Cevdet, Evkaf, 11712).

²³ BUB, MS 3574/84, 188.

²⁴ BUB, MS 3574/35.

²⁵ Шабановић, *Урбани*, 29.

²⁶ Р. Тричковић, *Исламске школе у нашим земљама*, у: *Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974, 254.

²⁷ Evlija Celebi, 89.

²⁸ *Исто*, 85.

²⁹ М. Лазаревић, *Тврђава и град Београд крајем XVII вијека на плану Јоана Батисте Гумпа*, ГГБ, XIII (1966) 68.

и данишменидма износили су 27.360 акчи.³⁰ У укупним раско-
дима вакуфа ова сума је учествовала са 17,72%.

На дужности хатиба Имарет-џамије, у оба дефтера помиње се Шит ефендија. Евлија челебија је о њему писао на два места: сврстао га је у групу београдских угледника и првака, а затим је, међу великашким палатама, издвојио и његов хвале вредан сарај. Евлија челебија је био непрецизан само утолико што му је приписао службу имама Имарет-џамије, а не хатиба.³¹ Службе имама и хатиба су биле врло блиске по рангу, а често их је могло вршити једно исто лице, па је врло вероватно да велики путописац у мноштву чињеница није на то обратио већу пажњу. У сваком случају, ова мала непрецизност само потврђује поузданост Евлијиног путописа као историјског извора.

Службу писара је 1660. године држао Ибрахим челебија (в. други дефтер). О њему постоји податак и из 1677. године. Те године писар Ибрахим челебија је кренуо на хаџилук, а писарску службу је предао Кади-заде Мустафа-челебији, што је потврђено мураселом београдског кадије. Не би га требало мешати с „малим“ писаром, такође Ибрахим-челебијом, који се помиње у оба списка.³²

За разлику од већине других вакуфа, па и оних већих, уместо једног, Мехмед-паша је одредио чак тројицу џабија. Очигледно, било му је изузетно важно да се ваљано pazi на убирање сваке врсте прихода. Џабија села Фазли челебија био је задужен за прикупљање прихода из приградских вакуфских села: Миријева, Вишњице, Горњег и Доњег Сланца. За сада није могуће тачно разлучити које је приходе убирао џабија вароши, а које џабија муката. Целокупан приход у самом граду (вароши) делио се у мукате (муката каравансараја, мукате дућана и мукате плацева за дућане).³³ Једна од могућности је да је џабија мукате био надлежан за приходе који су стизали из Пожешког санџака: од закупа 92 дућана у самој Пожеги и више млинова, ливада, винограда и *hassa* земљишта расутих широм санџака.³⁴

Следећи важан податак из дефтера је податак о постојању турбедара. Иако није наглашено о чијем је турбету реч, може се са сигурношћу претпоставити да је ту, међу својим задуж-

³⁰ Иџмал дефтер Смедеревског санџака из 1572 (Wien, Nationalbibliothek, MXT 158, 24—25).

³¹ Evlija Celebi, 85, 89.

³² BUB, MS 3574/26.

³³ Иџмал дефтер Смедеревског санџака из 1572 (Wien, Nationalbibliothek, MXT 158, 24—25).

³⁴ О приходима из Пожешког санџака в. F. Cviko, *Opširni defter za sandžak Požegu iz 1579. godine. Diplomatički opis. Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32—33 (1982—3) 275; F. Cviko, *O nekim vakufima u Slavoniji iz XVI stoljeća*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, XV—XVI (1988—9) у штамп.

бинама, вечни мир себи обезбедио сам Мехмед-паша Јахјапашаић. Тиме би била решена и та недоумица из његове биографије.

До сада се само претпостављало да је и у оквиру Имаретског вакуфа, уз џамију, такође постојао и мектеб. Приложени дефтери су први извори који су то и потврдили (у оба се помиње хоца мектеба).

У дефтере су уписани и двојица субаша са својим следовањима. Велико је питање да ли су то били службеници вакуфа (у познатим изворима се оваква служба не помиње), или припадници градских органа власти.

У саставу Мехмед-пашиног београдског вакуфа налазила се и текија. Према сведочењу Евлије челебије, налазила се на југоисточној страни шехера, у близини Ахмед-пашиног киоска. На челу је био шејх Дервиш Мехмед Хорасани.³⁵ У дефтерима фодула је присутан приличан број дервиша и шејхова (шејх Халил ефендија, шејх Ахмед челебија, Јусуф-деде, Кенан-деде, Пирбул-деде, Хасан-деде), али међу њима нема Мехмеда Хорасанија. Такође, помиње се само једна текија, Хинди текија, што ипак не мора да значи да је реч о Јахјапашаићевој текији. Следовања из имарета добијали су и службеници других вакуфа. Евлија челебија је поименице набројао свега три текије: Мехмед-пашину, Субашину и текију у Горњем граду.³⁶ Ако се Хинди текија не поистовети с Мехмед-пашином текијом, онда су дефтери открили један до сада непознати турски споменик у Београду. Име текије, уколико се није односило на неког шејха пореклом из Индије, могло би се довести у везу с дервишким редом хиндија (огранак кадирија). Овај ред је према сазнањима Хазима Шабановића био заступљен и у Београду.³⁷

У дефтере су уписани и службеници других установа, које нису припадале Имаретском вакуфу. Могу се идентификовати четворица: један је био телал Арасте-чаршије, а тројица службеници других џамија: хаџи Хасан, мујезин џамије Цин хаџи-Алија, мујезин Тургутове џамије и кајим Хабил-ефендијине џамије.³⁸ Спискови не пружају објашњење због чега су ови људи примали хлеб из Јахјапашаићевог имарета.

Међу службенике који не припадају Имаретском вакуфу нисам убројио кајима и хатиба намазкјаха (мусале). Сматрам

³⁵ Evlija Celebi, 87.

³⁶ Исто, 80, 87, 91.

³⁷ Х. Шабановић, *Град и његово становништво у XVI и XVII веку*, у: *Историја Београда*, I, Београд 1974, 416. У другом раду Шабановић не наводи овај ред (Шабановић, *Урбани*, 31).

³⁸ Чаршија и све три џамије су познати и из других извора (Шабановић, *Урбани*, 24, 27; Evlija Celebi, 85).

да постоје основани разлози за претпоставку да је и београдска мусала била саставни део Јахјапашићевог вакуфа.³⁹

Не би требало да збуњује то што су у дефтере уписана имена тројице ханџија: хаџи-Махмуда, Бекир-беше и Хасана. Они су били закупци каравансараја (иначе познатијег под именом Имарет-хан) и вероватно, Чукур-хана, ако је већ 1660. године био припојен овом вакуфу.⁴⁰

У преводу путописа Евлије-челебије, међу месцидима, наводи се Дур-заде хаџи-Хусеинов месцид.⁴¹ Касније је Хазим Шабановић, упоредивши турско издање, са кога је преводио путопис, са оригиналним рукописом, утврдио да би ово име требало читати *Деде-заде*.⁴² Неки Омер Деде-заде се помиње и 1560. године као кајим Јахјапашићевог вакуфа.⁴³ Дефтери јасно показују да је породица Дури-заде постојала у Београду (Дури-заде Мехмед ефендија). Сличност у писању ова два презимена могла је често да заваара писаре или преписиваче.

Име Мунџири-заде Ахмед-ефендије (други дефтер) указује на континуитет живота ове угледне породице у Београду. Гласовити османски песник и мислилац Нурулах Ибрахим, син Искендера, много познатији под својим књижевним псеудонимом Мунџири Белгради (1551—1617), дошао је у Београд с почетка XVII века и до краја свог живота вршио дужности муфтије и мудериса у медреси Мехмед-паше Јахјапашића. Захваљујући своме положају, а можда још више делима, веома је утицао на развој културног живота муслиманског дела београдске чаршије.⁴⁴ Сахрањен је у харему Имарет-џамије. Како је сам записао, крај Београда је поседовао имање на коме је 1615. године преписао једну општу историју, допунивши је својим вредним запажањима.⁴⁵ Вероватно је на ово имање мислио Евлија челебија, када је, пола века касније, нагласио величину и квалитет разног воћа из Мунџири-ефендијине баште.⁴⁶ Подаци из дефтера сведоче да је његово потомство остало у Београду, и да је такође било везано за вакуф Мехмед-паше Јахјапашића, премда се карактер те везе не види.

У дефтерима се помиње Незир-ефендијина сестра. Постоји могућност да се ради о сестри хаџи-Незира, угледног

³⁹ О мусали (као и о турбету) в. А. Фотић, *Девет прилога историји турског Београда*, ГТБ, XXXVIII (1991) у штампи.

⁴⁰ Извори потврђују да је 1674. године сигурно припадао Имаретском вакуфу (BUB MS 3574/188).

⁴¹ Evlija Celebi, 87.

⁴² Шабановић, *Урбани*, 19.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Више о животу и раду Мунџири-ефендије в. у: Н. Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, 193—201.

⁴⁵ М. Zđralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, Sarajevo 1988, 29.

⁴⁶ Evlija Celebi, 91.

и веома богатог београдског трговца, који је Београду завештао цамију.⁴⁷

Поред бројних службеника, карактеристичних за већину великих вакуфа, у дефтерима се налази и један чија појава захтева објашњење. То је *мајстор за вино* (*bade usta*). Винова лоза се на подручју Београда и његове околине гајила још од античких времена. Ни Турци, када су освојили ове крајеве, нису запустили ову културу, пре свега зато што је доносила велике приходе. Евлија челебија је нагласио да су виногради најгушћи у правцу југоистока, према Вишњици, и даље, све до града Авале.⁴⁸ Управо на овим подручјима налазили су се синори села која су припадала београдском вакуфу Мехмед-паше Јахјапашевића (Миријево, Вишњица, Горње и Доње Сланце). Катастарски пописи из XVI века показују да су виногради вакуфу доносили веће приходе него била која друга култура.⁴⁹ То је и разлог због кога се веома пазило на квалитет вина.

После анализе садржаја дефтера, неопходно је истаћи и неке особености писма, нарочито код другог дефтера. Састављач другог дефтера очигледно није био добро упућен у основе правописа османскотурског језика. Карактеристичан је изразито фонетски приступ писању. Грешке се јављају пре свега у опште познатим арапским терминима. Највећи број грешака је истог типа: непотребно додавање дугих вокала. Тако, на пример, уместо *müfti* стоји *müfti*, уместо *imām* стоји *imām*, уместо *mü'ezzin* стоји *müāzzin*, *kayyim* је *kā'yim*, *mütevelli* је *müteveli*, *kavāf* је *kāvūf*. С друге стране, није знао када да употреби слово „аун”: написао је *'aşci* уместо *aşci*, а реч *mukāta'a*, потпуно је деформисао у *mukātā*, употребивши чак обично „*te*”. У делу дефтера који је очигледно био писан другом руком, генитивно „*kef*”, заменио је са „*nun*”. Уколико се позабаве овим дефтером, квалификовани зналци османскотурског језика могли би пронаћи још пуно интересантних детаља и донести сигурно далекосежније закључке. Надам се да ће им квалитет факсимила то омогућити.

⁴⁷ Исто, 84—85.

⁴⁸ Исто, 91.

⁴⁹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. 1. Катастарски пописи Београда и околине 1476—1565, Београд 1964, 530—533.

**DEFTERS OF FODULES OF THE BELGRADE IMARET
MEHMED PASHA JAHJAPAŠIĆ****S u m m a r y**

The author published, elaborated and commented on two brief Turkish defters kept at the University library in Bologna. The defters date from the mid-17th century and contain the names of the people who received fodules (a kind of bread) every day at the Belgrade imaret Mehmed Pasha Jahjapašić. These defters belong to a group of rare and important Turkish sources of local origin which have not been published and analyzed in historiography so far. They contain valuable information which will shed light on the way Mehmed Pasha's waqf worked and show the social structure of an oriental town, as Belgrade was at the time.